

DONATA MITAITĖ

Tomo Venclovos eilėraštis kaip atminties vieta

Anotacija: Straipsnyje remiamasi Prierre'o Nora atminties vietos samprata, prancūzų istoriko teiginių reikšmę literatūrai pabrėžusiais Renate Lachmann bei Pavelu Uspenskiu, ir teigiama, kad į Tomo Venclovos eilėraščius galima žiūrėti kaip į atminties vietą. Poetas įtvirtina atmintį apie ankstesnę literatūros tradiciją (ypač jam svarbūs rusų poetai Anna Achmatova, Josifas Brodskis, Osipas Mandelštamai, Borisas Pasternakas), o sykiu ir nesusitaikymo su totalitarizmu poziciją, poeto kartos ir jo paties gyvenimo istoriją. Siekis įtvirtinti atmintį atsiskleidžia pačių eilėraščių poetikoje, jų dedikacijose ir epigrafuose, be to, Venclova norimus skaitytojo sąmonėje užfiksuoti kontekstus visada pabrėžia eilėraščių komentaruose ir interviu. Venclovos eilėraščiai nesiriboja tik atminties įtvirtinimu, tačiau būtent tai poetui yra ypač svarbu.

Raktažodžiai: atminties vieta, kontekstas, eilėraštis, komentaras, totalitarizmas, poetų karta.

Anot prancūzų istoriko Pierre'o Nora, „gyvename pasaulyje, kuriame viešpatuoja atmintis“, kitaip sakant, „atminties eroje“¹. Jo teiginiai humanitarų veikaluose aktyviai svarstomi, perfrazuojami ir plėtojami. Antai vokiečių kultūrologė Renate Lachmann rašo, kad „literatūra yra ir kultūros atmintis, ir nauja jos interpretacija, kuri kiekvieną naują tekstą įrėžia į atminties erdvę“². Rusų literatūrologas Pavelas Uspenskis, konkretizuodamas Lachmann teiginį, primena Nora terminą „atminties vieta“ (paminklai, muziejai, archyvai, kanoniniai tekstai) ir įrodinėja, kad „XX amžiaus modernizmas kritiškai vertino XIX a. literatūrą, kuri buvo suvokiama kaip ankstyvesnė tradicija, tačiau atskiras jos dalis

-
- 1 Pierre Nora, „Pasaulinė atminties viešpatija“, vertė Odeta Žukauskienė. Prieiga per internetą: <https://www.eurozine.com/pasauline-atminties-viespatija/> [žiūrėta 2019 04 13].
 - 2 Renate Lachmann, „Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature“, edited by/ herausgegeben von Astrid Erll · Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 301.

aktualizavo ir iš naujo kanonizavo“³, todėl „galima daryti prielaidą, kad intertekstinis planas paverčia tekstą specifine atminties vieta, o būtent – atminties apie ankstesnę literatūros tradiciją vieta“⁴. Taip literatūrologas linkęs žiūrėti į Osipo Mandelštamo poeziją, be to, jo nuomone, šis bruožas būdingas ir vėlesnei literatūrai, ypač neoficialiajai XX a. rusų poezijai, kuri ne tik pasako ką nors nauja, bet ir yra atminties vieta, išsauganti ankstesnę, sovietinės literatūros užmirštą literatūros tradiciją⁵.

Lenkų istorikas ir filosofas Krzysztof Pomianas rašo apie tris atminties matmenis:

Pažinimo matmuo – kai ji pretenduoja tiksliai atkurti buvusius įvykius, jų dalyvius ir aplinkybes, kuriomis jie nutiko, t. y. papasakoti tiesą apie tai, kas kadaise įvyko. Emocinis matmuo – kai minėti įvykiai pagyvinami jausmais, kuriuos tada jie sukėlė, ir gal net, susidarius tinkamoms sąlygoms, vėl sužadina būseną, kuri buvo išgyventa per tuos įvykius. Egzistencinis matmuo – kai įsimenami įvykiai skiriasi nuo dabar patiriamų ar kitaip pažįstamų būtent tuo, kad jie su juos įsimenančiu subjektu susiję tam tikru ypatingu būdu – kai įsivaizduojami kaip priklausiniai jo asmenybės, tos pačios, kuri buvo susidūrusi su jais pirmą kartą, o dabar, kai juos prisimena, šie jam praneša apie asmenybės tęstinumą, jos pokyčių nenutrūkstamą grandinę.⁶

Tomui Venclovai itin svarbus egzistencinis atminties matmuo: jis yra įsisąmoninęs, kad gyvena ir rašo eilėraščius po Aušvico, po Gulago, kad totalitarizmas pasaulyje anaip tol nėra sunaikintas, todėl įveikti jo viešpatavimo atvejai turi būti apmąstomi, o kovotojai ir aukos prisimenami. Poetinis politinės realybės apmąstymas – esminė, nors, aišku, ne vienintelė Venclovos poezijos atrama, aktuali visada, net tada, kai eilėraštyje kalbama apie amžinuosius metafizinius klausimus. Nora pradėta vartoti sąvoka „atminties vieta“ nėra terminas griežtąja

3 Павел Успенский, «Текст как место памяти. Об одной функции интертекстуальности в русской поэзии XX века. Тезисы», in: *Intermezzo festoso. Liber amicorum in honorem Lea Pild: Историко-филологический сборник в честь доцента кафедры русской литературы Тартуского университета Леа Пильд*, Тарту, 2019, с. 104.

4 *Ibid.*

5 *Ibid.*, p. 105.

6 Krzysztof Pomian, „Padalyta atmintis: atminties vietos Europoje kaip politinis ir kultūrinis reiškinys“. Prieiga per internetą: <http://literaturairmenas.lt/publicistika/krzysztof-pomian-padalyta-atmintis-atminties-vietos-europoje-kaip-politinis-ir-kulturinis-reiskinys> [žiūrėta 2019 05 28].

šio žodžio prasme – metaforiškas prancūzų istoriko rašymo būdas yra sulaukęs gana laisvų interpretacijų, tad straipsnyje siekiama įrodyti, kaip Venclova programuoja eilėraščio supratimą numanomo skaitytojo sąmonėje. Jo eilėraštis tampa su totalitarizmu kovojusios kartos atminties vieta, tai akivaizdu nuo pat poetinės kūrybos pradžios, o brandžiojoje poezijoje akivaizdi įvairiopa atminties išsaugojimo strategija: siekiama įtvirtinti ir išlaikyti tą literatūros tradiciją, kuri sovietinėje poezijoje buvo ignoruojama, taip pat Sovietų Sąjungoje bandytus nutylėti įvykius, žmonių vardus ir likimus bei asmeninės istorijos dalį, kuri negali išnykti. Eilėraštyje koncentruotai aktualizuojamos kolektyvinės (daugiausiai kartos) patirtys.

Antitotalitarinės poezijos tradicija

Venclova savo poeziją priskiria *poesis docta* („mokyta poezijai“), kuriai suprasti reikia rimto išsimokslinimo arba net paaiškinimų, komentarų. Akivaizdu, kad tiek dėmesys antikinės kultūros tradicijai, tiek bibliiniai ar šiuolaikinės Vakarų kultūros kontekstai jo poeziją išskiria iš to, kas populiariu lietuvių literatūroje. Kritikai Venclovos kūrybos kitoniškumą pajuto iš karto. Išėjus pirmajai jo poezijos knygai *Kalbos ženklas*, Vitas Areška rašė: „Skaitytojo smalsumą sąlygoja ir tai, kad šiuo atveju jis susiduria su nauja ir neįprasta kūryba lietuvių lyrikos fone.“⁷

Lietuviškai eilėraščius rašančiam Venclovai, aišku, svarbūs lietuvių rašytojai, ypač klasikai: Maironis, Antanas Baranauskas, Henrikas Radauskas, Bernardas Brazdžionis. Jis dažnai pabrėžia, kad vienas žinomiausių jo eilėraščių „Pašnekesys žiemą“ (būtent toks yra ir daugeliu kalbų išleistos poeto eilėraščių rinktinės pavadinimas), – tai Maironio *Pavasario balsų* inversija. Jau pirmajame spausdintame Venclovos cikle „1956 eilėraščiai“ yra Maironio poemos *Jaunoji Lietuva* žodžių, žadančių permainas, parafrazė: „Nuo Juodmario krašto / Pavasaris eina Karpatų kalnais“. Kaip komentaruose rašo pats poetas, „tada, taip pat ir vėliau jie mums atrodė aktualūs. Tuometinė kova su komunizmu prasidėjo Vengrijoje, netoli Karpatų kalnų, ir po to kelis dešimtmečius artėjo prie mūsų“⁸. Tačiau nuo

7 Vitas Areška, „Tarp realybės ir abstrakcijos“, *Literatūra ir menas*, 1972 06 24, p. 5.

8 Tomas Venclova, *Visi eilėraščiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 12. Jei nepažymėta kitaip, toliau Venclovos eilėraščiai ir jų komentarai cituojami iš šios knygos, tekste nurodant puslapį.

pat pirmųjų spausdintų eilėraščių Venclova aktualizuoja ne tik lietuvių literatūros tradiciją, bet ir tą, kuri to meto oficialiajai lietuvių poezijai neatrodė svarbi, o galbūt buvo ir nelabai pažįstama. Jis ypač daug dėmesio skiria Annos Achmatovos, Boriso Pasternako, Osipo Mandelštamo (pokario dešimtmečiais Vilniuje augusi poetė Anna Halberstadt juos vadina „pusiau pogrindžio“⁹ poetais), šiek tiek vėliau – ir Josifo Brodskio kūrybai bei poetų gyvenimo siužetams. Venclovai svarbūs įvairūs rusų ir pasaulio literatūros kontekstai, bet minėti autoriai, be kita ko, išsiskiria savo priešiškuumu sovietinei santvarkai ar bent nesutapimu su ja.

Areška, gal to meto ideologų įpareigotas, o gal ir pats nusprendęs nurodyti poetui jo nutolinimą nuo sovietinės tikrovės, *Kalbos ženkle* recenzijoje rašė:

Jei pažiūrėsime į T. Venclovos atliktus vertimus, tai čia su nedidelėmis išimtimis sutiksime tik tarpusavyje susišaukiančius moderniosios lyrikos reprezentantus – Š. Bodlerą, C. Norvidą, A. Achmatovą, T. Eliotą, R. Frostą, O. Mandelštamą, O. Milašį, B. Pasternaką, T. Dilaną ir kt. Šiuo atveju, žinoma, sunku kalbėti apie konkrečių įtaką, bet galima justu autoriaus mokyklą ir kūrybines simpatijas.¹⁰

Recenzentas išvardijo autorius, kurių vertimus Venclova buvo spausdinęs, tačiau, pacitavęs keturias pirmąsias eilėraščio „Rankas ir veidą perveria daigai“ eilutes, recenzijoje Mandelštamo nepamini, tiesiog kalba apie „neįprastą, individualią T. Venclovos poezijos logiką“¹¹, apie tai, kad galbūt jam įtaką darė siurrealizmas. Ar Areška atpažino eilėraštyje esančias nuorodas į Mandelštamo likimą, bet tiesiog nenorėjo apie jas rašyti, nes tada būtų tekę įvardyti ir kaip stalininė valdžia su poetu susidorojo, ar tiesiog neatpažino – neaišku.

Rimvydas Šilbajoris straipsnyje „Pastabos apie Tomo Venclovos kūrybą“ (1979) analizuoja Venclovos knygą *98 eilėraščiai* ir teigia, kad Mandelštamas Venclovai bene svarbiausias iš taip vadinamų rusų „sidabro amžiaus“ poetų. Iš poetui chronologiškai artimesnių Šilbajoris nurodo Brodskį. Įdomu ir tai, kad straipsnio išnašose Šilbajoris rašo įžiūrėjęs netikėtų asociacijų su rusų literatūra, antai eilutė „kelios nuostabios valtys“ eilėraštyje „Viskas būna ilgai, lyg dulkėto vandens panoramos...“ (p. 86–87) jam primena *Protopopo Avakumo gyvenime* vaizduojamą viziją, o eilutė „Užgęsta lempos, išryškėja tiesos“ – Levo Tolstojaus personažo

9 Ana Halberstadt, *Vilniaus dienoraštis*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2017, p. 61.

10 Vitas Areška, *op. cit.*

11 *Ibid.*

iš romano *Karas ir taika*, kunigaikščio Andrejaus Bolkonskio, apmąstymus prieš Borodino mūšį¹². Kadangi pagrindinė Šilbajorio specialybė – slavistika, tad natūralu, kad jis įžiūri tai, kas ne visų pamatoma, o gyvendamas JAV buvo laisvas kalbėti tai, ką mano, skirtingai nei Lietuvoje gyvenę literatūros kritikai. Kęstutis Nastopka 1988 m. gruodžio mėnesį išspausdintame straipsnyje pastebėjo, kad „kaip kadaise rusų akmeistus poetą traukia daiktų medžiagiškumas, svarumas, masė“¹³, nurodė ir kelias tikslesnes Venclovos eilėraščių sąsajas su Mandelštamo kūryba. Nastopka tai galėjo padaryti ir dėl pasikeitusio laiko: sovietinės imperijos griūtis buvo čia pat, be to, tų metų birželio mėnesį Venclova lankėsi Maskvoje ir Leningrade, tiesa, dar ne visai oficialiai, tik per KGB neapsižiūrėjimą buvo įleistas į Sovietų Sąjungą. Aišku, ne visiems Venclovos poezijos skaitytojams orientacija į rusų poetinę mokyklą buvo priimtina. Antai Henrikas Nagys, pasakęs, kad Radausko, kuris „rėmėsi „Pasternako, Achmatovos, Mandelštamo, taip pat Tuvimo poetine mokykla eilėraštyje“, jis pasigendęs „Rilkės posmų gelmės, subtilumo ir šilumos“, toliau kalba apie Venclovą: „tos pačios poetinės mokyklos inspiruotoji jo poezija, akcentuojanti savo intelektualinį bagažą ir kosmopolitinį išprusimą, bando skaitytoją pritrenkti ne tik eilėraščių įkrova, bet ir monotonišku, beveik mechanišku ritmu“¹⁴. Būna įvairių (ir estetinių, ir neestetinių) priežasčių, dėl kurių skirtingi poetai nebūtinai adekvačiai perskaito vienas kito kūrybą.

Šilbajoris pastebi, kad, be kita ko, „Venclovą su Mandelštamu sieja ir laiko, ir mirties, ir poezijos kaip tokios tematika“¹⁵. Algirdas Julius Greimas *Kalbos ženklui* skirtoje recenzijoje brėžia kitokią paralelę: „Jei moderniškoji poezija yra apmąstymas apie rašymą, tai visa rašymo tematika, pagal Mallarmé, susiveda į vienintelę – mirties problemą“¹⁶, tačiau, žiūrėdami į visą Venclovos poezijos bloką, aiškiai matome, kad būtent rusų poezija jam kur kas svarbesnis kontekstas už prancūziškąjį. Verta prisiminti šiuolaikinio rusų literatūrologo Leonido Vidgofo teiginį, kad „mirtis yra nekintantis Mandelštamo meninio mąstymo elementas“¹⁷, kuris visiškai tiktų ir Venclovai. Ilgai jo poezijoje mirtis ar mirties

12 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 459.

13 Kęstutis Nastopka, *Išsprūstanti prasmė*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 151.

14 Ričardas Pakalniškis, *Poezijos kryžkelės. Dialogai apie dvi poezijos šakas Lietuvoje ir išėivijoje*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 174.

15 Rimvydas Šilbajoris, *op. cit.*, p. 255.

16 Algirdas Julius Greimas, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 134.

17 Леонид Видгоф, *Статьи о Мандельштаме*, Москва: Новый Хронограф, 2015, с.108.

nuojauta buvo sąlygota totalitarinės valstybės ideologijos ir politikos. Taip yra nuo pat Vengrijos revoliucijos inspiruotų 1956 m. eilėraščių, jau pirmąjį iš jų, „Hidalgo“ (p. 11), persmelkia prievartinės ir vis besikartojančios („Nebe pirmą kartą nužudytas, / Nebe pirmą kartą gyvenu“) mirties nuojauta. Įvardijami mirties įrankiai („Tankų bokštai, virvė ir kulka“), scenovaizdis („Purvina planetos pakelė“) ir, kaip antitezė antikinei tragedijai, – žmogiško solidarumo stoka (Antigonė toli, bet, kaip teigia mitas, nepaisydama įvairių kliūčių, ji eina laidoti žuvusio brolio). Vilnius 1965 metų eilėraštyje „sielos kaina [...] deguonį perka“ (p. 85), o eilėraštyje „Nell mezzo del camin di nostra vita“ (p. 145–146) mirtis tampa šeimos nariu, užėmusiu „didesnę dalį buto“. Eilėraštis yra dedikuotas KGB nužudyto rusų vertėjo Konstantino Bogatyriovo atminimui, be jo, užmušto kasteto smūgiais, eilėraštyje netiesiogiai („migloj šiurena pūvantis nendrynas, / Yra akmuo, kastetas, garvežys / Ir gal geriausiu atveju – benzinas“) prisimenami ir lietuviai, dėl kurių mirties kalti sovietiniai represiniai organai ar tiesiog pati žmonių laisvę pamynusi santvarka: Jonas Kazlauskas, Mindaugas Tomonis, Romas Kalanta.

Mirties tema aktualizuojama ir tada, kai Venclovos eilėraščio kontekstas remiasi ne mirtimi, o įvairiopus gyvenimo formas ir jų teikiamą džiugesį akcentavusio Pasternako gyvenimu bei kūryba. Eilėraštyje, kurio pavadinimas – Pasternako mirties data „1960.5.30“, šiek tiek primenama rusų poeto „kulinarinė poetika“ („lašėjo serumu, aliejum, sviestu / Neapsisprendus didelė Maskva“), tačiau jau kitoje strofoje iškyla mirties vaizdinija ir eilėraščio semantikai svarbus „kamerų“ paminėjimas. Ankstyvojoje Venclovos kūryboje akivaizdus atsigręžimas į netikėtą Pasternako metaforiką, tačiau ne mažiau reikšmingas ir poeto santykis su tikrove, kurioje jis gyvena. Štai eilėraščio „O kol tebėra vandens ir eilių“ (p. 53) paskutinėse eilutėse perfrazuojamos Pasternako eilutės „А в наши дни и воздух пахнет смертью: / Открыть окно что жилы отворить“ iš ciklo „Išsiskyrimas“, kurį Venclova yra vertęs į lietuvių kalbą. Dažnai jo eilėraščiuose kontekstai persikloja. Daugelis rašiusiųjų apie Mandelštamui dedikuotą eilėrašį „Poeto atminimui. Variantas“ (1969 m.), atpažino šio poeto įtaką, o ir pats Venclova komentaruose mini būtent šio rusų poeto kūrybą, bet eilutėse „Suskyla akmens ir išsenka melas, / Bet lieka vienas liudininkas – menas, / Praskaidrinąs viduržiemio naktis“ (p. 107) girdima ir 1945 m. Achmatova: „Ржавеет золото и истлевает сталь, / Крошится мрамор – к смерти все готово. / Всего прочнее на земле печаль / И долговечней – царственное слово“. Venclovai, kaip ir Achmatovai, menas atrodo esantis pajėgus pasipriešinti ir melui, ir viską naikinančiam laikui. Achma-

tova esmingai prisimenama ir 2001 m. parašytame eilėraštyje „Po paskaitos“. Galėtume sakyti, kad jame svarbiausia yra kalbos, poezijos tema, tačiau neužmiršti ir žmones naikinantys politiniai režimai: „Viešpats / per amžius sergi savyje / visas upes, visas aušras, kiekvieną, / atomą, ašarą, kiekvieną kriaukšlį, / kurį žiaumoja zonoj kalinys, / kiekvieną budelio iššautą kulką“ (p. 301).

Apie Venclovos poetinę kartą rašiusi Natalija Arlauskaitė pabrėžia dar vieną tos kartos poetinio pasaulio savybę – modelio aspektą:

svarbu tai, kad poetas filologas poetinio likimo ir poetinės kalbos saitus suvokia per modelio sąvoką. Be poetinio bendraamžio Brodskio, šį modelį kuria daugybė europietiškos kultūros autorių. Tarp rusų poetų, prisidedančių prie jo kūrimo, Venclova mini Borisą Pasternaką, Mariną Cvetajevą ir Osipą Mandelštamą, ypač pabrėždamas („ne tik tie poetai, kuriuos visi girdėjo, bet ypač“) Inokentijaus Anenskio ir Choda-sevičiaus įtaką.¹⁸

Išskyrus 1909 m. mirusį Anenskį, visos kitos paminėtos modelio sampratos turėjo savų sąskaitų su rusišku ar sovietiniu totalitarizmu. Venclovos poezijos intertekstai susiję su įvariais rusų poetais, tarp jų ir žymiu rusų literatūros lyriku Fiodoru Tiutčevu, kuris buvo proimperinių pažiūrų ir viename savo eilėraščių Vilnių vadino stačiatikių miestu. Vis dėlto Tiutčevo kūryba Venclovai – daugiau foninė, o Achmatova, Mandelštamai, Pasternakas ar Brodskis išskirtinai svarbūs ir dėl savo poetikos, ir kaip vienokio ar kitokio pasipriešinimo totalitarinei sistemai pavyzdžiai.

Totalitarizmo ženklai

Apie Sovietų Sąjungą, kaip apie mirties ir šalčio viešpatiją, Venclova rašė daug. Net ir tuose eilėraščiuose, kurie sukurti aplankius kitas pasaulio šalis (Albaniją, Austriją, Kiniją, Vokietiją ir kt.), diktatoriai, imperijų likimas, prievarta ir žmonių kova prieš ją labai dažnai tampa bent jau viena iš temų. Nemažai paralelių su sovietine imperija įžiūrima net ir tolimose šalyse. Eilėraštyje „Muziejus

¹⁸ Natalija Arlauskaitė, „Tomo Venclovos karta: ritminis matmuo“, *Gimtas is žodis*, 2007, Nr. 1, p. 14.

Hobarte“ (p.146–148) Tasmanija, kurios sostinė yra Hobartas, įvardijama kaip „nedidelis Britanijos gulagas“, kalbama apie tris čiabuviams surengtas medžiokles, muziejuje reprezentuojamą krašto istoriją (tų vietų gyventojai buvę ne krikščionys, jų galvų „nežeidžia kruvinas erškėtis“), išvardijami objektai turistams. Komentare Venclova detalai paaiškina paraleles:

muziejuje vaizduojama krašto istorija: pradžioje tai autochtonai – visiškai išnaikinta gentis, viena iš pačių primityviausių pasaulyje, paskui kaliniai ir tremtiniai (Tasmanija buvo Britų imperijos „Sibiras“). Beje, tremtiniai nemažai prisidėjo prie autochtonų medžiojimo. Seniau muziejus eksponavo net tasmanės griaučius, dabar juos pavaduoja audovizualinė ekspozicija. Ta praeitis verčia galvoti ir apie Lietuvą bei Rytų Europą – beje, tai pastebėjo eilėraščių perskaitęs Czesławas Miłoszas. (p. 149)

Miłoszas, be abejo, – vienas svarbiausių Venclovai vardų, kuris įvairiai išsaugomas ir poezijoje.

Venclovai įdomūs ir visokie žmonių pasipriešinimo totalitarizmui variantai. Cikle „Iš Kinijos užrašų“ apie žmogų, kuris Tiananmenio aikštėje išdrįso vienas išeiti prieš tanką, rašoma kaip apie asmenį, tiesiog atlikusį pareigą: „Už šimto ar pusšimčio metrų / stovėjo beginklis vyras, trumpam prijaukinęs / artėjantį tanką. Jis kažkur tebėra, nesugautas, / nežinąs, kad jo nesuvokiamas mostas atėmė amą pasauliui. / Iš teisybės, tai jam ir nerūpi“ (p. 225). Eilėraštyje „Desantininkas“ (p. 232–233) Venclova grįžta į amžiaus vidurio Lietuvą, aiškėja, kad mirtis, jo nuomone, nėra blogiausia, kas žmogų gali ištikti, kartais ji garbingai užbaigia gyvenimą. Jei ne išdavystė ir mirtis, galbūt žuvęs desantininkas „būtų klaidinęs savuosius tamsiuos didžiųjų valstybių // žaidimuos ir stūmęs senatvę sprangiam cigarečių dūme / provincijos kavinaitėj prie šimto gramų konjako, / mėgindamas įkalbėti visiems ir sau, kad apgynė // jaunimą nuo kulų ir kilpos – o gal, pabuvęs anapus / speigračio ir sugrįžęs, bejėgiškai reikalautų / iš nieko nežinančių biurų algos už prarastą laiką“.

Kalbėdamas apie žmogų karo, mirties akivaizdoje Venclova kelia ne tik to laiko, bet ir iš esmės svarbiausius metafizinius klausimus. Naracinis eilėraštis (tokių poeto kūryboje vis daugiau) „Beatifikacijos procesas“¹⁹ kol kas rašytinių komentarų neturi. Viešo eilėraščio skaitymo metu poetas yra sakęs, kad jame panaudota viena iš legendų apie rusų poetę Jelizavetą Kuzminą-Karavajevą, kuri

19 Tomas Venclova, *Eumenidžių giraitė*, Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 10–12.

žinoma kaip vienuolė Motina Marija. Ji 2004 m. gegužės 1 d. buvo paskelbta šventąja. Nuo 1923 m. Motina Marija gyveno Paryžiuje, aktyviai įsijungė į prancūzų Pasipriešinimo judėjimą, 1943 m. buvo suimta, išsiųsta į Ravensbriuko koncentracijos stovyklą. Tikslių žinių, kaip ji mirė, nėra. Viena iš versijų – ji pati prisijungė prie mirti pasmerktų bejėgių kalinių grupės²⁰. Venclovos eilėraščių sąlygiškai galima padalyti į tris dalis: pirmojoje pasakojama apie mažai žinomą vienuolės gyvenimą. Ji gelbsti žydus, ateina į kalėjimą pas pasmerktą jauną mergaitę, teigiančią, kad: „Jokio dievo nėra. Nes jeigu jis būtų, / išvestų mane iš kalėjimo“. Vienuolė „ir pati suprato, jog Dievas / ilsisi bombos kraterį, guli duobėj su kulka smilkiny, / pūva po kerpėmis tundroj“. Nors Motina Marija veikė Paryžiuje, bet šios eilutės akivaizdžiai išplečia prievartinių mirčių geografiją – poetas šiuo atveju, sąlygiškai sakant, primena visus nužudytus (žuvusius kare, Katynėje ir panašiose žudymo vietose, Holokausto metu, Gulage). Vienuolė eilėraštyje perrengia mergaitę savo abitu, pati pasilieka jos kameroje laukti mirties, o mergaitė laimingai išsena iš kalėjimo.

Antroji eilėraščio dalis pasakoja apie išgelbėtosios gyvenimą, kurio nesėkmingumas vaizduojamas maksimaliai sutirštinant spalvas (darbas, nenusisekusi šeima, „vienatvė ir kūno irimas. / Beje, alkoholis irgi padarė savo“), kad esmingiau nuskambėtų klausimas: „ar vertėjo už josios lemtį, / Vieną iš daugelio tūkstančių, tarsi skatikas / ar pašto ženklas neįskaitomu piešiniu, / sumokėti šitokią kainą?“

Trečioji eilėraščio dalis – vėl apie vienuolę: „Suminėti jos nuodėmes lengva. Jaunystė tarytum Marijos / Magdalenos. Vaikai, nesuradę gyvenimo kelio. / Nedogmatiškos eilės. Jai dažnokai prailgdavo mišios, / taip pat ji be perstojo rūkė *Gitanes*, / Kas nepridera abitui“. Paskutinės eilutės reziumuoja: „Vien tik aišku: / ji neklausė savęs, ar vertėjo mokėti tą kainą. / Kaip neklausia Tas, kurį ji trumpam pavadavo“.

Taip, pasirinkęs išskirtinę, nors ir nedaugeliui žinomą XX a. asmenybę, poetas priminė ir eilėraštyje išsaugojo jos bei kitų, žuvusių nuo totalitarinių XX a. režimų, atminimą. Mirties ir atminties temos Venclovos poezijoje nėra sutelktos vien tik į totalitarizmo kritiką. Nors naujoje kolektyvinėje monografijoje *Krikščionybė ir šiuolaikinė literatūra*²¹ Venclova minimas tik du kartus ir tik

20 Žr.: „Мать Мария (Скобцова): Горячее сердце“. Prieiga per internetą: <https://www.pravmir.ru/mat-mariya-skobcova-goryachee/> [žiūrėta 2019 03 05].

21 *Krikščionybė ir šiuolaikinė literatūra*, sudarytoja Dalia Čiočytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

kaip vertėjas bei kaip Vakarų kultūra besidomėjusio sovietinės Lietuvos jaunimo atstovas, esminiai krikščionybės klausimai jam yra labai svarbūs. Jie poeto kūryboje pasirodo būtent kaip klausimai, o ne kaip jau suformuluotos tezės. Keičiantis epochoms gali atsitikti taip, kad skaitytojams aktualesnis pasirodys ne poeto įtvirtintas antitotalitarinis, bet metafizinis jo eilėraščių matmuo.

Eilėraščių komentarų reikšmė

Tai, kaip skaitytojas supranta eilėrašį, priklauso nuo jo patirties, išsilavinimo, literatūros pažinimo, žinių apie poeto gyvenimą ir panašių dalykų. Tačiau, norint paversti poeziją atminties vieta, skaitytojo sąmonėje privalo įtvirtinti gana griežtus eilėraščių suvokimo rėmus. Venclovos nuomone, kai kuri informacija skaitytojui tiesiog privalo būti pasakyta, gal todėl jis visada komentuoja savo poeziją, kai ją skaito literatūros vakaruose. Komentuoti knygose spausdinamus eilėraščius Venclova pradėjo ne iš karto. Pirmajame eilėraščių rinkinyje *Kalbos ženklas* komentarų nėra. 1977 m. jau Čikagoje leisdamas 1956–1976 m. parašytų eilėraščių knygą, poetas, galbūt veikiamas savo literatūrologinių pažiūrų, netgi pabrėžė: „Eilėraštis yra tekstas, kuriame turi slypėti jo paties komentaras. Todėl autoriui nedera eilėraščių aiškinti, ir aš nesimu to daryti.“²² Knygoje tik pora komentarų, nes be jų poetiniai įvaizdžiai absoliučios daugumos skaitytojų liktų nesuprasti: „Duobė akmeninius laiptuos“ (eil. „Eilėraštis apie draugus“) – tai duobė, kurią, kaip tvirtina mačiusieji, ištrypė milijonai areštuotųjų Lubiankos (Maskvos „saugumo“) pastate. „Siaura rievė“ (eil. „Dialogas žiemą“) – nuoroda į žemaičių padavimą, siekiantį 1831 ir 1863 metus. Siauros medžių rievės – šalčio ženklas; o šaltos žiemos būna sukilimų išvakarėse.“²³ Komentarai vėlesnėse Venclovos knygose darėsi vis išsamesni. 2010 m. jis jau nebemano, kad eilėraštyje slypi ir jo komentaras, todėl, baigdamas rinktinės *Visi eilėraščiai* „Ižangos žodį“, rašo: „komentarai gal atskleis ir kai kurias mano „biografinio romano“ detales – ne todėl, kad jos būtų savaime įdomios, o todėl, kad padeda geriau suprasti eilėraščius“ (p. 9).

22 Tomas Venclova, *98 eilėraščiai*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1977, p. 9.

23 *Ibid.*, p. 9–10.

Galima palyginti, kaip, laikui bėgant, plėtėsi komentarų apimtis. Rinktinėje *Pašnekės žiemą* eilėraščio „Šeremetjevo, 1977“ komentaras minimalus: „Čionykštis poetas – Tiutčevas“²⁴ (komentuojamos eilėraščio eilutės: „Nuo staliuko žiūrėju į lygų lauką už stiklo – / Savo pamestą kūną, kaip sakė čionykštis poetas“). Knygoje *Visi eilėraščiai* kur kas plačiau komentuojamas socialinis ir kultūrinis kontekstas, be to, pasakoma ir biografijos detalių (biografija tampa lygiaverte komentarų dalimi):

Kalbu apie išvykimą emigracijon iš Maskvos Šeremetjevo aerouosto (1977 metų sausio 25 dieną). Persefonės nelaisvė – mirtis. „Čionykštis poetas“ – Fiodoras Tiutčevas (plačiai žinomos jo eilutės „Как души смотрят с высоты / На ими брошенное тело“). Paskutiniojoje strofoje – užuomina į Kitežo miestą, kuris pagal rusų legendą nusileido į ežero dugną ir tuo būdu buvo išgelbėtas nuo totorių. Netoli Didžiosios Gruzinių (Bol’shaja Gruzinskaja) gatvės gyvenau 1961 metais. Ten mačiau nusižudėlį, iššokusį pro stalininio dangoraižio langą. (p. 165)

Be to, knygoje *Visi eilėraščiai* komentarai spausdinami po kiekvienu eilėraščiu (nekomentuojamas tik vienas rinktinėje esantis eilėraštis), o ne knygos pabaigoje, kaip būdavo iš pradžių. Poetą Alfonsą Nyką-Niliūną tai gerokai nustebino, 2011 m. kovo 20 dieną dienoraštyje jis užsirašė: „*Visi eilėraščiai* iš Venclovos. Prašmatniai (naujoviškai) išleista knyga su neįprastais autoriaus paaiškinimais (kartais beveik intymiais) kone prie kiekvieno eilėraščio. Pas mus tai visiškai naujas dalykas. Tik ar ne geriau būtų buvę sudėjus juos knygos gale, nes dabar jie retsykais tampa lyg ir eilėraščio dalim ir braujasi į tekstą.“²⁵ Reikia pabrėžti, kad dažnu atveju autoriaus komentarai gana griežtai spraudžia eilėraštį į autoriaus nurodomus rėmus, atsiriboti nuo jų, esančių to paties puslapio erdvėje, sunkiai įmanoma. Šiuo požiūriu reikšmingas yra eilėraščio „Poeto atminimui. Variantas“ komentaro fragmentas: „baigiamojoje formulėje sakau, kad menas yra toks pat esmingas ir neatšaukiamas kaip mirtis, bet vis dėlto už ją prasmingesnis. Rinkinio *Kalbos ženklas* recenzijoje eilėraštį teisingai paaiškino emigrantas kritikas Pranas Visvydas“ (p. 107). Komentaro dalis suponuoja mintį, kad teisinga eilėraščio interpretacija yra ta, kuri sutampa su autorine.

24 Tomas Venclova, *Pašnekės žiemą*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 364.

25 Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 2009–2012*, Vilnius: Baltos lankos, 2014, p. 101.

Eilėraštis „Vyresniam poetui“ – vienas iš nedaugelio, kurių kontekstą autoriaus komentarai ne siaurina, o praplečia: „Kritikai tvirtina, kad eilėraštis skirtas tėvui, bet aš veikiau sakyčiau, jog turiu omenyje visą jo kartą“ (p. 258). Būdamas vienas iš minimų kritikų, kurie nekategoriškai, bet būtent taip rašė, žinau, kad dalis eilėraščio vaizdų vienaip ar kitaip gali būti pagrįsti archyvine medžiaga, pasakojančia apie bendravimą su tėvu. Be to, eilėraštyje kalbama apie vienaskaitos antrąjį asmenį, tą rodo veiksmažodžių formos („tari“, „netikėjai“, „padėjai“ ir kt.), įvardžiai „tavo“, „tave“, jų dviskaitos formos „abudu“, „mudu“. Aišku, galima manyti, kad eilėraštis metonimiškas (kalbant apie tėvą, turima galvoje visa jo karta), tai suponuotų mintį, kad autorius anaipol nesijaučia atitrūkęs nuo vyresniosios poetų kartos, kuri eilėraštyje ne tik teigiamai charakterizuojama, bet su ja visa, ne tik su tėvu, yra išlaikomas amžinasis *odi et amo* santykis: „Vieną sykį nubusiu stoty / ir tave pamatysiu. Žibintas vagono gale / sukrutės nutols – greičiau ir greičiau, – o mudu stovėsime, / nežiūrėdami vienas į kitą, svetimi ir tapatūs“ (p. 258).

Pasitaiko, kad komentaras ne tiek tikslina ar varžo skaitytojo suvokimą, bet tiesiog atrodo nelabai reikalingas („Skirta mirusiai jaunystės draugei“, p. 284), nes asmeninė istorija prasišviečia pačiame eilėraščio tekste. Beje, šiaip jau tikslūs ir konkretūs Venclova su asmeniniu gyvenimu besisiejantys komentarai niekada nenurodo žmonių vardų, komentuodamas apskritai stengiasi neeksponuoti vidinio gyvenimo detalių. Kartais nebent inicialai dedikacijoje leidžia daryti prielaidą, kad eilėraštis skirtas žmonai arba jau girdėta gyvenimo istorija skaitytojo sąmonėje eilėraštyje susieja su poeto motinos gyvenimu ar pan. Komentarai tokių prielaidų nepaneigia, bet ir nepatvirtina. Savotiška išimtis – eilėraštis „Iš pajūrio į Vilnių šešiasdešimt aštuntaisiais“, kurio komentare rašoma: „1968 metų vasarą praleidau su būsima žmona Neringoje. Iš ten išvykome rugpjūčio gale, tą dieną, kai TSRS armija įsiveržė į Čekoslovakiją. Vilnių pasiekėme autostopu, ir tik kitą rytą sužinojome, kas įvyko. Netrukus po to išsiskyrėme daugeliui metų. Atrodė, kad nėra prasmės kurti šeimą beviltiškame totalitariniame pasaulyje“ (p. 261). Manytume, kad šitokią eilėraščio komentarą Venclova parašė dėl to, kad akivaizdžiau atskleistų totalitarizmo kritiką, šiuo atveju – dėl laužomo žmonių asmeninio gyvenimo. Eilėraščio, kaip atminties vietos įtvirtinimo strategija, Venclovos kūryboje atsirado ne iš karto, tai patvirtina ir komentarų apimties bei vietos kaita.

Apie savąją kartą

Į autoriui svarbų gyvenimo ir literatūros kontekstą skaitytoją įveda eilėraščių epigrafi, tiesa, jų Venclovos poezijoje nėra daug, bet čia irgi dominuoja autoriui artimi rusų poetai: Anna Achmatova (net du), Osipas Mandelštamas, Borisas Pasternakas, Josifas Brodskis. Epigrafi išryškina eilėraščio esmę, tarkim, citata iš Achmatovos poemos *Rekviam* „И я молюсь не о себе одной“ po eilėraščio „Disciplinuoti ir bausti. Apsilankymas tardymo izoliatoriuje IZ –45/1“ pavadinimu yra solidarumo ženklas su režimo kalintais ir kankintais (eilėraščio tekste atpažįstami konkretūs likimai) poetais ir ne poetais.

Nedaug Venclovos poezijoje ir dedikacijų (kartais paskyrimas įskaitomas pačiame eilėraščio tekste ar komentare), tačiau kai kurios jų atminties įtvirtinimo poezijoje temai labai svarbios: jau buvo minėtas eilėraštis, skirtas Konstantino Bogatyriovo atminimui, taip pat, yra eilėraštis, dedikuotas Czesławui Miłoszui, Venclovos kartos poetams ir jo draugams Natalijai Gorbanevskajai, o Josifui Brodskiiui skirti net keli eilėraščiai.

Gorbanevskaja – viena iš tų aštuonių žmonių, kurie 1968 m. rugpjūčio 25 dieną išdrįso išeiti į Maskvos Raudonąją aikštę ir protestuoti prieš sovietinės armijos įsiveržimą į Čekoslovakiją siekiant nuslopinti Prahos pavasarį. Jai turbūt pirmajai Venclova ir užrašė dedikaciją. Leidyklos „Vaga“, leidusios *Kalbos ženklą*, vyriausiojo redaktoriaus Kazio Ambraso valia „Eilėraštis apie draugus“ iš rinkinio rankraščio buvo pašalintas. Tiesa, eilėraštis su iki inicialų sutrumpinta dedikacija (N. G.) per cenzorių neapsižiūrėjimą buvo išspausdintas 1969 m. *Poezijos pavasaryje*. Pilnas dedikacijos vardas ir pavardė užrašyti tik Čikagoje išleistoje Venclovos knygoje *98 eilėraščiai*.

Venclovos poezija santūri, joje beveik nėra heroizacijos ar žodinio pasmerkimo, autoriaus poziciją atskleidžia eilėraščio kontekstas, tačiau esama kelių aiškių pasigėrėjimo tais, apie ką rašoma, atvejų. Eilėraštyje „Hidalgo“ ne pirmą kartą nužudomas ir ne pirmą gyvenimą gyvenantis kovotojas (sakoma, kad jis išėjo „į nelygią kovą“, p. 11) pavadinamas riteriu. „Eilėraštyje apie draugus“ klevo lapas kaip „riteriškas herbas“ skiriamas tiems, kurie išdrįso protestuoti prieš sovietų įsiveržimą į Prahą. Žodis „riteris“ nedažnas Venclovos žodyne, bet reikšmingas. Kai 1973 m. Paryžiuje lenkiškai leidžiamame žurnale *Kultura* buvo išspausdintas Czesława Miłoszo išverstas eilėraštis „Pašnekesys žiemą“, Venclova sako pasijutęs „lyg išventintas į riterius“²⁶. Tarp nedaugelio akivaizdžiai

26 *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 83.

idealizuojamųjų galima paminėti pirmąjį, „kuris neilgai tegyvens“, iš eilėraščio „Neturtinguose miestuose laikas palikti draugus“ (p. 97). Sakoma, kad jo likimas „nekasdienis“, balsas – „nutrūkęs ir tobulas“. Komentaruose Venclova rašo turėjęs galvoje Brodskį.

Savosios kartos gyvenimą poetas reziumuoja eilėraštyje „Žinau tik tai, kad jis praėjo (ar praeina)...“ (p. 202–203), kuris dedikuotas R. K. Galima daryti prielaidą, kad R. K. – vienas iš artimų poeto draugų, tačiau komentaruose inicialai neišskleidžiami. Šiaip ar taip eilėraštis yra apie kartą, gyvenusią dviejų totalitarizmą laikais („Puikybės užmačioms dorai tarnavo krosnys, / o gretimam rate – neperregimas ledas / po akmenio žvaigžde. Vagonai dusdami / riedėjo į nėra – į vakarus ir šiaurę.“). Poeto kartos (ar tiesiog artimų žmonių) gyvenimas reziumuojamas šitaip:

Negarbinom mirties. Virš bėgių ir betono
stebėjom angelus. Mylėjom. Žiebėm žvakę
bibliotekoje. Vardu vadinom blogį
ir gėrį, jusdami, kaip juos keblu atskirti.
Tat nešamės tamson. Ir to galbūt gana.

Tai optimistinis gyvenimo reziumė variantas. Venclovos poezijoje esama ir pesimistinio: tokiu galima laikyti eilėraštį „In memoriam Henkus Hapenčkus“ (p. 234–236), pasakojantį apie visiškai pilką, jokio prasmingo pėdsako nepalikusį gyvenimą. Eilėraštis dedikuotas Pranui Morkui, vienam iš artimų poeto draugų, kuris, kaip teigiama komentare, pasiūlęs eilėraščio temą, ir baigiamas žodžiais: „Jis buvo vienas iš mūsų.“ Eilėraštyje „Emigrantė“ taip pat pasakojama apie savo kartos žmogų, dar vieną likimo variantą: emigracija, neišsipildę viltys, sunki liga, mirtis, naratoriaus sąžinės graužatis galbūt dėl parodyto dėmesio stokos. Komentare Venclova rašo: „Eilėraštis skirtas vilnietei dailininko žmonai, kuri emigravo į New Yorką kiek anksčiau už mane ir mirė plaučių vėžiu“.

Savo ir savosios kartos patyrimus, svarbius literatūros, kultūros reiškinius ir žmones tiek sovietinio totalitarizmo laikais, tiek vėliau dar kartą į skaitytojų atmintį Venclova įrašo solidžioje pašnekesių su Ellen Hinsey knygoje *Nelyginant šiaurė magnetą*²⁷. Atskirų eilėraščių istorijos ir tekstų komentarai čia neretai esmingai praplečiami.

27 Tomas Venclova, *Nelyginant šiaurė magnetą. Pašnekesiai su Ellen Hinsey*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Apostrofa, 2017.

Išvados

Venclovos poezija – bene geriausias lietuvių literatūroje eilėraščių, kaip atminties vietos, pavyzdys. Įtvirtinti atmintį kūryboje (ir apie jam aktualią literatūros tradiciją, ir apie gyvenimo siužetus bei žmonių likimus) – sąmoninga strategija, kurią poetas realizuoja keliais būdais: pačiu eilėraščio tekstu, epigrafais, dedikacijomis ir ypatingai ryškiai – komentarais, kurie visuomet ištariami balsiai prieš skaitant eilėraščių literatūros vakaruose, yra spausdinami eilėraščių knygoje, o jų variantai, kartais modifikuoti ar išplėsti, randami gausiuose interviu. Venclovos eilėraščiai, išlikdami svarbūs ne tik lietuvių, bet ir apskritai Rytų ir Vidurio Europos literatūrai, yra savitai apėmę didelį klotą XX a. Europos istorijos. Pabrėžtina ir tai, kad istorija čia peršviečiama esminių metafizinių klausimų šviesa.

Gauta 2019 05 01

Priimta 2019 06 03

Tomas Venclova's Poem As a Site of Memory

Summary

The article employs Pierre Nora's concept "a site of memory." Using the term in the least strict sense, Nora's metaphorical writing gives way to free interpretations. Tomas Venclova has realized that he lives in post-Auschwitz and post-Gulag time, and that totalitarianism has not yet been defeated. Therefore the poem must become a place to fight off the totalitarianism and a memory site of poet's generation which disobeyed the system. The latest poetry by Venclova can be characterized by a diverse strategy of securing memory space. Anna Akhmatova, Joseph Brodsky, Osip Mandelstam, and Boris Pasternak are important because of their poetics and resistance to the totalitarian system. The untold events that took place in the Soviet Union, names and destinies, as well as poet's personal history are important in Venclova's poetry. Author's comments enhance a poem as a site of memory. Located at the bottom of the poem, they provide more detailed context.

In comments, epigraphs, and dedications, Venclova names true or fictitious people of his generation. The article emphasizes that the history in Venclova's poetry is illuminated by metaphysical questions.

Keywords: site of memory, context, poem, commentary, totalitarianism, generation of poets.
